

Георгій ФІЛІПЧУК,
академік НАПУ, співголова ГО
“Українська альтернатива”

Найважливіше стратегічне

Є явища, люди, вчинки, ідеї, що мають здатність впливати на сутність життєдіяльності впродовж багатьох поколінь. “Якщо б Франція, — писав Сен-Сімон, — раптом утратила 50 перших учених, 50 перших артистів, 50 перших фабрикантів і агрономів, то нація стала б тілом без душі...” Згадую цей вислів, обмірковуючи “педагогіку добра” Івана Зязюна для сучасної української освіти, яка сьогодні так потребує сповідуваної ним цінності “філософії серця” і великих принципів культуро- і природовідповідності, народності.

Саме “передача і опанування українським народом культурних цінностей в їх історичному розвитку” стала для нього методологічним правилом вченого і громадянина.

канцлера О. Бісмарка, який в умовах роздрібності, національної слабкості, підготувавши 1866 року Північнонімецьку Конституцію, що стала Конституцією об’єднаної Німеччини, заявив: “Дайте мені дві тисячі вчителів, і я збудую міцну Німеччину”, наголошуючи, що **“війни виграють не генерали, війни виграють шкільні вчителі та парафіяльні священики”**.

Це приклад усвідомлення ролі освіти у формуванні національно свідомого громадянина в розвитку держави. Вони ставали найвищими цінностями нації. Ними переймалися всі її “передні ряди” — влада, політики, воєначальники, поети, філософи і митці. За більш як півстоліття (1808 р.) до цього інший великий німець — філософ Й. Фіхте у своєму знаменитому “Зверненні до німецької нації” окреслив головну силу німецької єдності як найважливішого позаполітичного інструменту консолідації — німецьку мову. В результаті наполеонівського нашестя, коли були втрачені суверенність, державні кордони, правова реальність і конституція, тоді німецька мова стала великою силою і творила “кордони політичного тіла” нації. Європейський мислитель навіть класифікував народи, що говорять на “рідній” і “чужій” мовах, використовувати рівноцінні синоніми “живих” і “мертвих” народів. Справді, той, хто позбавляється (інколи навіть самоорганізовує “добровільну денационалізацію”) своєї мови і приймає чужу, то йому, відповідно, і нав’язується сприйняття чужого світу, світогляду, освіченості. Такий народ отримує мертву історію, втрачаючи національну пам’ять, писану політичними, “науковими” і “духовними” закладами. Відбувається катастрофічне зменшення національного культурного доробку, пов’язане з втратою носіїв рідної мови. Історія вкотре переконує, що на чужій мові (завойовника, окупанта, агресора) унеможливується розвиток нових цінностей національної культури в мистецтві, літературі, музиці, поезії, філософії, етиці і політиці. Мова-мачуха не збуджує життя, оскільки губиться її почуттєвість, символіка, генетичний код існування народу. Більше чверть віку минуло з часу відновленої української державності як найвищої цінності, а озвучена проблема для українського народу залишається надзвичайно чутливою й актуальною. Передусім варто припинити дію нікчемного Закону України “Про засади державної мовної політики” (“закон Ка-Ка”), який зігнорував норми Конституції України (ст. 10), рішення Конституційного Суду 1999 р. про статус державної української мови. Мова освіти всупереч національним інтересам не може і надалі визначатися статтею 20 згаданого вище акту, який руйнує державну, політичну, духовну єдність, національну ідентичність. Важливо: а) ухвалити новий закон України “Про українську державну мову”, який сконсолідує суспільство і зміцнить українську державність, якісно змінить усю освітню і науково-технічну мовну політику; б) удосконалити й посилити вивчення державної української мови в школах, де навчаються діти національних меншин, активно використовувати систему поглибленого вивчення ними української мови та

економіка, а передусім культура. Зіткнення відбуватиметься між народами, націями, державами, що належать до різних культур, цивілізацій, які стануть домінуючими чинниками світової політики. Проте етнокультурна цивілізаційна конфліктність, ставши причиною гострих глобальних і регіональних суперечностей, не може бути єдиною ознакою, що притаманна культурі. Важливо, щоб для соціокультурних середовищ зберігалися якісні тенденції творення високих духовних, морально-етичних цінностей та ідеалів, толерантних суспільних і особистісних поведінкових норм. Більш як семимільярдна людська спільнота для фізичного і морального виживання дедалі більше потребуватиме гуманізації розвитку людського потенціалу (капіталу), доля якого в структурі національного багатства складає в передових державах до 80 %. В умовах невинного розвитку технократичних суспільних моделей, інформатики, економізації політики стає зрозумілою нагальна необхідність безперервної дії не лише принципу людиноцентризму, а й культуроцентризму, утвердження гуманітарної спрямованості освіти. Культура, передусім національна, ставатиме основою розвитку людини й суспільства, безпеки й конкурентоспроможності нації й держави, потужним чинником формування громадянського суспільства, його патріотизму, державності, цивілізаційної освіченості. Потрібно нині інша, більш якісна і національно-зорієнтована освіта і для опанування новітніми знаннями, компетентностями, уміннями, і для гуманізації людини і суспільства, етизації її естетизації у ставленні до живої і неживої природи, виховання громадянськості і патріотичності особистості. Зміст “освіти культурної” залишається невизначеним і недосконалим, розмитим деклараціями і намірами.

Недостатньо мати лише здорове педагогічне середовище, потрібні передусім розуміння і політична воля тих, хто відповідає за матеріальне і духовне благополуччя своїх громадян, тобто влади. Вона мусить усвідомити й діяти відповідно до основоположної закономірності, що “*державною лідером у світі буде та, зазначав академік І. Зязюн у “Педагогіці добра”, яка створить найбільш ефективну систему шкіл, коледжів, ліцеїв, гімназій, щоб максимально розвивати інтелектуальний і морально-почуттєвий потенціал своїх громадян...*”. Він був одержимий ідеєю, що Украї-

на в майбутньому перебуватиме у сузір’ї найрозвиненіших країн світу, а її громадяни будуть культурно неповторними, духовно і матеріально благополучними і щасливими. Тому він закликав до певної внутрішньої охайності всіх тих, хто має стосунок до освіти. А полягала ця якість у тому, щоб науковцям і практикам “*уважно і прискіпливо, правдиво і ситуативно незалежно аналізувати стан справ в освіті, допомагати політикам і урядові орієнтуватися у світових ставленнях до освіти, її впливовості на національний прогрес*”. На рівні імперативу було його переконання, що економічна, соціальна, духовна криза переслідуватиме суспільство доти, доки не відновиться і не зростатиме рівень освіти. При цьому його тривожив і низький загальноосвітній рівень населення, і різке погіршення умов організації і проведення навчально-виховного процесу, критичне недофінансування матеріальної бази освітньої галузі, що призведе до негативних суспільних явищ. У полі зору вченого і педагога перебували всі чутливі проблеми: від підручника, бібліотек, фізкультурних залів і басейнів, харчування, інформатизації, змісту освіти і до соціального статусу педагога, престижу вчительської професії. Філософічність не заважала йому достатньо емоційно реагувати на спроби політичної і відомчої бюрократії необ’єктивно оцінювати стан справ у галузі освіти і науки, а отже, і неправильно визначати своє місце в системі міжнародних координат. 20 років тому Іван Зязюн застерігав про неприпустимість і згубність для держави і суспільства консервації вкрай реакційного підходу щодо зменшення бюджетного фінансування галузі. Така тенденція, на думку вченого, щодо фінансування освіти і науки була передусім породженням нового суспільного явища в Україні — утвердженням олігархату в сферах економіки і політики, який розглядав ці галузі як соціально затратні та малопродуктивні. На жаль, і нині у вищих колах влади зберігається усталено негативне ставлення до галузей, які визначають прогресивний поступ народів і держав. Уже 2017 року на розширеному засіданні комітету з питань науки і освіти ВР України прозвучало, що наука для уряду є соціокультурною сферою, а тому збільшувати її фінансування немає потреби. Один із заступників комітету заявив: “Міністерство економічного розвитку вважає, що наука в українському суспільстві виконує пере-

важно пізнавальну і соціокультурну роль і тому вважаємо за необхідне не збільшувати її фінансування”. Подібні заяви і ставлення владних інститутів до науки і освіти є контрпродуктивними, непрофесійними і антигромадянськими, адже рівень “непідтримки”, наприклад, наукових досліджень досягнув критичної межі. На ці потреби виділяється не більше 500 млн грн, а всього на науку буде направлено в цьому році аж (!) 1 млрд грн. Тому абсурдними і недалекоглядними є рішення, коли 2016 року на потреби фінансування 5 політичних парламентських партій виділено з бюджету 391 млн грн, а 2017-го — 442 млн грн. Фінансування науки становить лише 0,16 % від ВВП (2016 р. 0,2 %, 1996 р. — 0,6 %), хоча в більшості країн, які відповідально ставляться до свого майбутнього цей показник сягає 3—7 %. Будь-який середнього рівня університет у розвинутих країнах має більший науковий бюджет, ніж Україна для всієї галузі. Показово, що такі підходи залишкового принципу на рівні ухвалення політичних рішень в Україні зберігаються і в часи війни, і в мирні періоди. Хоча приклад Ізраїлю, який воює не один рік, засвідчує, що виділення щорічно на науку близько 4 % від ВВП — це є і перспектива розвитку інноваційної, високотехнологічної економіки; і зміцнення національної безпеки; і зростання людського капіталу в долі національного багатства; і підвищення якості життя Людини. Для об’єктивної оцінки реального стану, в якому опинилася галузь, можна навести такий приклад. Річний бюджет лише однієї лабораторії прикладної фізики університету Джонса Хопкінса (США), 17-го за “Шанхайським” рейтингом, понад 1 млрд дол., що перевищує впр’ятеро видатки на всю науково-технічну сферу України. На жаль, освіченість, вихованість, ученість не стали для української держави ні політичними, ні економічними, ні етичними категоріями. Якщо 2016 року середня по країні зарплата була 5188 грн, то серед наукових працівників — 4352 грн. Повноцінний соціальний статус науковця, вчителя, суперечливість їхньої професійної, соціальної і політичної ролі є тією значущою проблемою, без вирішення якої немислимий успішний розвиток держави, політичної нації як конкурентоспроможного суб’єкта в світовій спільноті. Так сталося, що 25-річний ювілей відновлення української державності збігся із 140-річчям приходу до політичної влади німецького

Завдання освітньої політики

літератури, зокрема і за рахунок російської мови, яку як другу іноземку вивчають нині у 23—25 % шкіл України; в) розширити український мовно-культурний простір у системі вищої школи, яка продовжує русифіковуватися, зокрема і на рівні університетів, які отримали статус “національного”, особливо приватних вишів, “виховуючи” майбутню денационалізовану інтелігенцію, гальмуючи поступ до єдності, ідентичності політичної нації.

Отже, для того, щоб Україна могла успішніше виконувати поставлені в Стратегії сталого розвитку держави до 2020 року завдання (серед 25 ключових показників Стратегія передбачає: 1) Україна увійде до 40 кращих держав світу за глобальним індексом конкурентоспроможності Всесвітнього Економічного Форуму; 2) Україна посяде місце серед перших 30 позицій у рейтингу Світового банку; 3) Україна ввійде до 50 найкращих держав світу щодо якості освіти [PISA] та до 30 кращих держав світу за глобальним індексом конкурентоспроможності у боротьбі за таланти [INSEAD]), вона мусить опиратися на міжнародний історичний та сучасний досвід і національні інтереси. Реформування, модернізація країни в будь-якому сегменті життєдіяльності передусім мають передбачати високий науково-освітній і культурний розвиток суспільства. Знову ж такі логічним підтвердженням цьому є аналіз результатів доволі непростих польських реформ. Один із лідерів руху “Солідарність”, державний діяч, очільник фонду “Освіта для демократії”, автор багатьох міжнародних освітніх проєктів **Кшиштоф Становскі**, формуючи запити суспільства, зазначив, що “побудова держави — це освітня програма”. А вже втративши державність, протягом 124 років кожних 30 років піднімаючи повстання за свободу Польщі, народ усвідомив, що відповіддю на поневолення є не лише збройна боротьба. Надважливим є виховання, національна свідомість і гідність колонізованої нації. Тому так необхідно було берегти традицію, національну пам’ять, історію, патріотичну поведінку в сім’ях. Сьогодні рівень середньої освіти в селі та місті з університетом суттєво не відрізняється. Польща посідає 4—5 місце в Європі і 10-те — у світі [PISA]. Місцеве самоврядування добровільно вкладає до 80 % свого місцевого бюджету в освіту. *Показник децентралізації — рівень освіти.* В Україні ж проблема рівності в доступності до якісних знань є особливо чутливою. Дані результатів ЗНО підтверджують сказане. Рівень якості знань випускників міст (понад 500 тис. мешканців) і українських сіл різняться в 3—4 рази. Так 174 бали отримали: з української мови (місто — 19,06 %, село — 6,89 %); математика (21,96 % і 7,03 %); англійська мова (16,73 % і 3,79 %).

Поки що польський учитель заробляє лише половину від того, що заробляє британський. Але це дуже престижна праця. А ось професія українського педагога перебуває (за оцінками Держстату) серед п’ятірки найменш престижних.

Ща коротка ілюстрація засвідчує, що для прогресивного поступу країни необхідна політична воля, відповідальність за перспективу нації і держави тих, хто опиняється на вищих щаблях

влади, патріотичне, професійне і громадянське ставлення до реформ, в основі яких має бути Людина і Батьківщина. Тому “нова українська школа” має формуватися на якісній освіті і характеризуватися 3-ма основними принципами: 1) якісне викладання (високоякісна педагогічна освіта, кваліфіковані фахівці, безперервне удосконалення професійних компетентностей, належні зарплата і умови праці педагогів); 2) якісні інструменти (добротні змістово й дидактично навчальні плани, програми, підручники, сучасні навчальні матеріали та ресурси, інформаційно-комп’ютерні технології); 3) якісне соціо-середовище (здоров’язбережні, безпечні, комфортні, культуровідповідні умови, які забезпечують якість навчання, виховання). Освіта всіх рівнів за змістом і формою має бути не просто модерною, а *глибоконаціональною*. Виховання з раннього дитячого віку і впродовж життя любові, поваги до України, батьків, народних традицій і звичаїв, державної мови, власної історії, національної культури, рідної природи, духовних символів і цінностей Українського народу — найважливіше стратегічне завдання освітньої політики. Нагальним завданням, відповідно до положень Указу Президента про національно-патріотичне виховання, є якісне удосконалення (враховуючи міжнародний досвід) концепцій і змісту історичної, літературної та мистецької освіти, реалізуючи їхній значний націєдержавотворчий і людиноцентричний потенціал. Національна культура і мистецтво мають стати методологією освіти. Важливо не допустити мінімізації на всіх її рівнях гуманітарної (як і природничо-наукової) складової, коли зменшується кількість годин на вивчення української мови та літератури, національної культури, історії України, філософії, вилучаючи, починаючи з початкової школи, музику та образотворче мистецтво як обов’язкові предмети, збіднюючи зміст художньої освіти в педагогічних ВНЗ.

Сучасний вимір “педагогіки добра” Зязюна

В Україні для цього, попри всю складність історичного розвитку, є необхідні передумови. Важливо лише, щоб солодка фраза очільників не підмінювала етичного чину, щоб українську культурність не вимінювали на розмиту полікультурність, а критично великої кількості владолюбців, які не сповідають Україну як духовну, ідейну, політичну і національну цінність, ніколи на нашій землі не було забагато. Іван Зязюн застерігав від переобтяження влади, як і освіти, науки, культури, *посередностями*, які часто “успішно” власні некомпетентності і бездуховність компенсують цинізмом, агресією, зрадництвом і запопадливістю. Він згадував у цьому контексті доповідь ректора Каліфорнійського університету Джона Гарднера “Нація на грані ризику. Необхідні реформи освіти”, цитуючи її виразний початок, що “підвалини нашого суспільства підточує дедалі зростаюча хвиля посередності”. Але це був не просто страх щодо перспектив такої наростаючої “якості” людського капіталу. Нація усвідомила свою відповідальність за політику держави і позицію громадянського суспільства, які сформували поко-

ління з нижчим, ніж попереднє, рівнем освіти. Тому уряд і суспільство, визначивши стратегічні пріоритети, стали діяти, а не просто декларувати чи навіть відстоювати позиції. Ті кадри, які переважно турбувалися лише про кар’єрний ріст чи політичну кон’юнктуру, а не про вирішувальність складних науково-освітніх проблем, ставали дедалі менш затребуваними. Освіта для американського народу ставала головним чинником національної безпеки. Умовно перекладаючи сказане на український лад, слід зазначити, що в тих інституціях, де ухвалюються рішення щодо освітніх стратегій, очевидно, так і не зрозуміли, що сучасний цивілізований світ, конкурентоспроможність держав тримається, за словами Зязюна, на трьох китах — “*освіті, праці, капіталі*”. Справді, модерна національна освіта, продуктивна високотехнологічна праця, людський капітал є визначальними чинниками сталого розвитку світу і держав. Отже, культура влади є культурою ставлення до освіти і науки. Пригадую емоційний виступ, виголошений майже 20 років тому І. Зязюном на загальних зборах АПН України, який окреслив сутнісні культурологічні виміри освіти та пріоритетність в умовах становлення української державності “*передачі національних культурних цінностей в їх історичному розвитку*”. “*Порадіємо з того, — писав він у рік української педагогіки, — що ми є очевидцями позитивних зрушень у царині розвитку нашої духовності, у поверненні до вжитку і соціального відтворення історичних надбань національної культури в галузі історії, літератури, мистецтвознавства, педагогіки*”. Його світосприйняття, оцінки, висновки були відчутно суголосними з ідеями відомих українських педагогів і просвітників Г. Сковороди, П. Юркевича, Б. Грінченка, Г. Ващенко, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Він був і залишається одним із небагатьох представників академічної педагогічної еліти, який сповідував “філософію серця” у вихованні людини, народу, нації, добре усвідомлюючи сам і передаючи іншим значущість принципів народності і громадянськості. Його світоглядне бачення і педагогічна дія, громадянський чин і ідеалізоване почуття у ставленні до свого Роду і Народу унеможливувало присутність у власному “Я” декларативності, запопадливості й позірної ідейності. А вже згідно з його морально-етичною установкою, виховання громадянина під силу тільки справжньому громадянину. Ці думки, умовиводи, виволоблені ним час від часу у різних формах і ситуаціях, творили певні паралелі з судженнями педагога-класика В. Сухомлинського, який у праці “З чого починається громадянин” писав: “Громадянське виховання — це виховання на громадянських ідеях. А ідеї — то святині, здобуті, вистраждані людством, і їх не повторюють щодня..., бійтеся тієї гри в ідейність... Любов і відданість матері — це перша школа громадянськості. І якщо дитина вийшла безграмотною, то їй не оволодіти в майбутньому вищою школою громадянськості — відданістю інтересам Батьківщини. Поганий син не може бути хорошим патріотом”. Шана до Матері, обов’язок сина, національні святині, Україна, загальнолюдські

цінності й ідеали, моральний приклад у вихованні, громадянська позиція і чин — усе це поодинокі і в сув’язі завжди було для Зязюна етичним мірилом особистості, моральним репером, що вказує висоту людяності. Тому завжди був прибічником повернення освіти відчуття честі, національної і людської гідності у своєму суспільстві, а на рівні міждержавних стосунків учив не прислужувати по-кріпацькому іншим країнам і народам.

Попри всю значущість освіти для розвитку економіки і технічного прогресу він усе-таки був зорієнтований передусім на потреби людини, а не лише на потреби господарчі, а всі суспільні явища і факти оцінював з огляду людського розвитку. Його педагогіка опиралася на осягнення духовності, що твориться на засадах національної культури, на культурні цінності, здобутки, що формують, як він писав, “*неповторність і велич національного духу людини*”. Ігнорування “національного” в освіті спричинювало непоправні втрати для розвитку нормальної людської психології, яка, наголошував І. Зязюн, “*позанаціонального ніколи не була і бути не може*”. А тому саме народна культура є основою духовності, а не примітивний “маскульт”, тиражування якого в Україні досягло небажаних розмірів, спотворюючи людські душі агресивністю, жорстокістю, відчуженістю від власного “Я”, яке втрачає самоповагу, творчі поривання й життєствердні ідеали.

Безумовно, ефективно оберігати і захищати людськість у людині можна лише в здоровому соціокультурному середовищі, яке створює держава, громадянське суспільство, Церква, організації, творчі спілки й українська інтелігенція, культурно-освітня сфера і ЗМІ. Завжди з тривогою сприймав факти, коли “*руйнуються і переходять у комерційну власність дитячі позашкільні установи, бази відпочинку, оздоровчі табори, коли нищиться мікросоціум, в якому раніше налічувалося 10—15 суб’єктів для розвитку людини, коли негативне швидко поширюється в молодіжному середовищі, чому значною мірою сприяють преса, радіо, телебачення*”. Проблема виховання в широкому сенсі була головною темою і турботою державної політики, сім’ї в різні часи й епохи. У кінці XVII ст. видатний філософ і педагог Дж. Локк у “Думках про виховання” так окреслював найважливіші чинники цього процесу. “Найбільший вплив на поведінку дітей, — писав він, — має суспільство і поведінка тих людей, які за ними доглядають”. Очевидно, що зазначене стосується особистості вчителя. Стверджувати, що цей пріоритет був важливою складовою і в педагогічній науковій творчості Зязюна, мало. А вже особистістю педагогів він жив, творив, і вічно співпереживав, переконуючи, що вчитель — основоположна сила соціального відтворення — культурного, економічного, політичного. Без нього унеможливується соціальний поступ, будь-які досягнення держави і народу, бо він є безпосередньо продуктивною силою. А тому ставився доволі критично до багатьох освітніх реформ, які ігнорували чи залишали на узбіччі педагога, боляче переживав усталену тенденцію відтоку кращих учителів з освіти у зв’язку з непрестижністю професії, а головними причина-

ми цієї згубної тенденції називав матеріальну і моральну. І мав рацію, бо важко сподіватись на економічний, політичний, культурний, технологічний поступ України, якщо професія педагога залишається поза суспільно-державною увагою. Проте ціннісний вимір педагогіки Зязюна полягає не в констатації dokonаних фактів чи в об’єктивному аналізі, а в розробці і впровадженні концепцій професійного становлення педагога. Він навіть ініціював ухвалення Закону про вчителя, оскільки без піднесення його культурного, академічного, професійного рівня і соціального статусу не уявляв української освіти на рівні світових стандартів. Завжди тишив себе надією, що саме вчитель є оберегом українського села, яке потрібно зберегти з його давніми традиціями і цінностями, народною культурою (тоді вже існували дані, що в понад 5 тис. сіл немає жодної дитини від 1 до 6 років!). Він радив, готуючи сільського вчителя, опиратися і на європейський досвід Вальдорфської школи, щоб випускник вишу володів однією-двома іноземними мовами, музичними інструментами, опанував методу викладання кількох предметів, а в малокомплектній школі викладав би всі навчальні дисципліни, отримуючи подвійну зарплату. Учителя сприймав не як професію, а як “*вічну сповідану і вічно живу цінність, невідчуждну Часу...*”, яка ростить і оберігає народ, Вітчизну. У післямові до “Педагогіки добра” своїм образним зверненням він особливо виокремлює місію Педагога: “*Мій народ, моя Україно! Жодне із цих творінь людських на Ваших тернах не посміє життям своїм Вас зрадити чи Вас проігнорувати, бо народжені вони для єдиного: Вас віночувати. Як батька-матір, як рід свій великий, як рідну землю, як свою єдину Батьківщину! Не вина тих, що не вміють це робити або не хочуть, то їх велика біда і особиста трагедія — не навчені, не виховані, не облагороджені великою метою Добра і Любові, Істини і Краси. Ці життєдайні начала і кінцеві результати людського життя перебувають у руках Учителя*”. Сказано чесно, щиро, патріотично і професійно. У цьому його людяність, громадянськість, державність, педагогічність, історичний переклик з ідеями українського просвітництва. На початку XX століття С. Русова писала: “...Саме на вчителів лежить головна робота національного пробудження народу і керівництво ним в його соціальній, політичній і національній боротьбі... Українські вчителі повинні виступити попереду свого народу і разом з ним добиватися для нього щастя й волі...”. Об’єктивно оцінюючи значущість для виховання нації й особистості політичних, соціальних, економічних чинників, які значною мірою є продуктом конкретної епохи, особливою увагою надіялися духовні цінності, які є більш консервативними і базуються на вічних загальнолюдських і національних принципах. Його Педагогіка Добра є системною і багатогранною, об’єднуючись із філософією, соціологією, психологією, культурологією, історією та літературою, мистецтвом та етнопедагогікою, вона розвинула конкордизм Г. Сковороди, Д. Чижевського і В. Винниченка, зберігаючи “*людське в Людині*”, і солідаризувалася з ідеєю відомого філософа, психолога Г. Лебона — “народ може втратити дуже багато, але може піднятися, проте він ніколи не підніметься, якщо втратив свою душу”.